

Graus d'EDUCACIÓ SOCIAL i PEDAGOGIA en Matèria d'Acció Socioeducativa per a la Inclusió Social

**Processos d'exclusió i inclusió social: conceptes
clau i implicacions per a l'acció socioeducativa**

Nuria Fuentes-Peláez

Processos d'exclusió i inclusió social: conceptes clau i implicacions per a l'acció socioeducativa

Objectius:

- 1.- Conèixer l'ús, els significats i les diferències atribuïdes als conceptes de:
Pobresa, vulnerabilitat, exclusió social i inclusió social
- 2.- Implicacions d'aquests conceptes i/o situacions en propostes d'acció socioeducativa

POBRESA

Orshansky (1969)

problematitza el concepte de pobresa amb l'objectiu de proposar una definició operativa basada en la insuficiència d'ingressos per cobrir les necessitats d'alimentació.

Foto de : John Moeses Bauan. Disponible en unsplash

POBRESA

Diverses formes d'entendre-la

Dicotomia entre subjectiu/**objectiu** vinculada a la **privació material i de recursos**

↓
Absoluta/**relativa**

Dicotomia entre un enfocament
unidimensional/**multidimensional**

↓
Dinàmica

Enfocament de **privació de capacitats**
(Amartya Sen (*7))

Foto de : John Moeses Bauan. Disponible en unsplash

Pobresa

DEFINIR

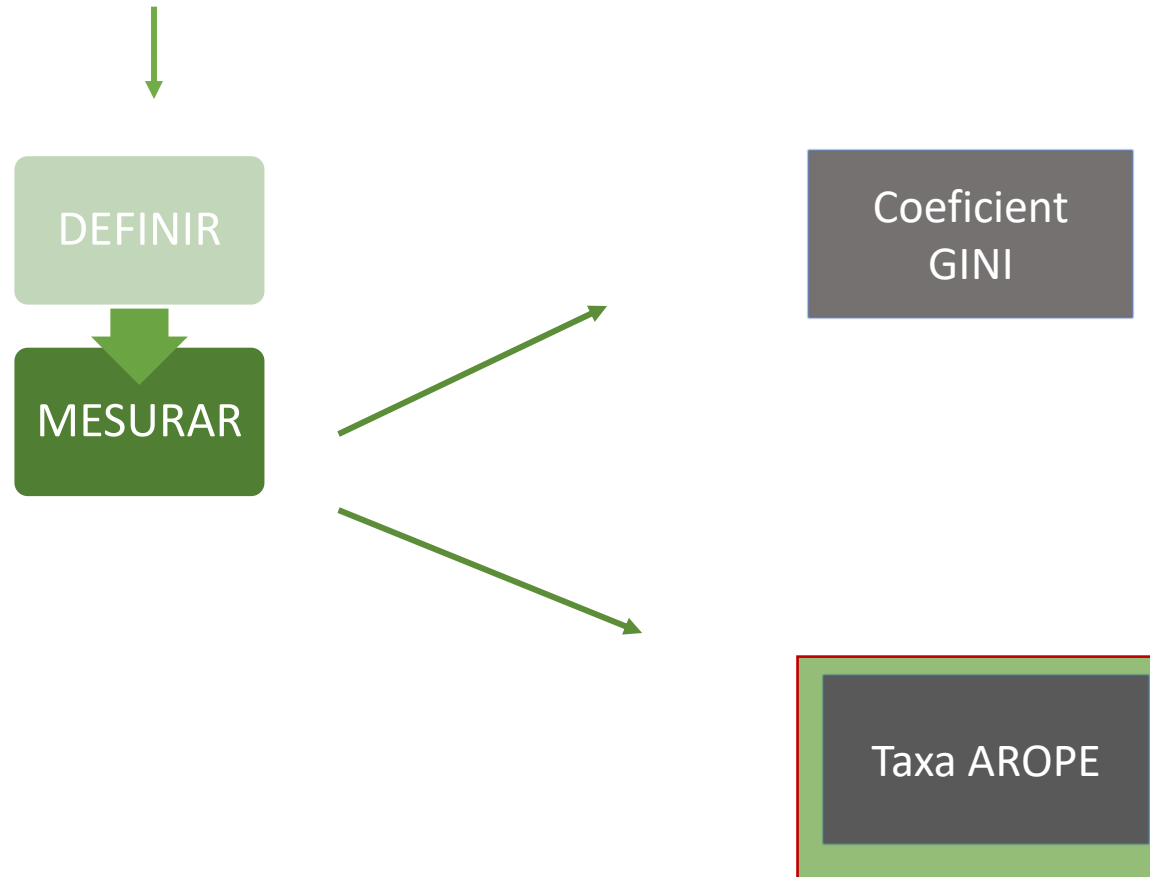

MESURAR

ACTUAR

Pobresa

El **coeficient de Gini** mesura la desigualtat en la distribució de la renda. Per facilitar-ne la interpretació, els valors (del 0 a l'1) es multipliquen per 100, de manera que oscil·len entre 0 i 100. Un coeficient pròxim al zero indica una distribució més igualitària, mentre que un coeficient pròxim a 100 implica una elevada concentració de la renda en un nombre reduït d'individus i, per tant, una desigualtat més gran.

L'**indicador AROPE** de risc de pobresa i exclusió social recull una visió multidimensional de la pobresa i l'exclusió social que té en compte la població que es troba, com a mínim, en una d'aquestes tres situacions: 1) per sota del llindar de risc de pobresa; 2) amb privació material severa; 3) amb feines de baixa o nul·la intensitat a la llar.

Pobresa infantil

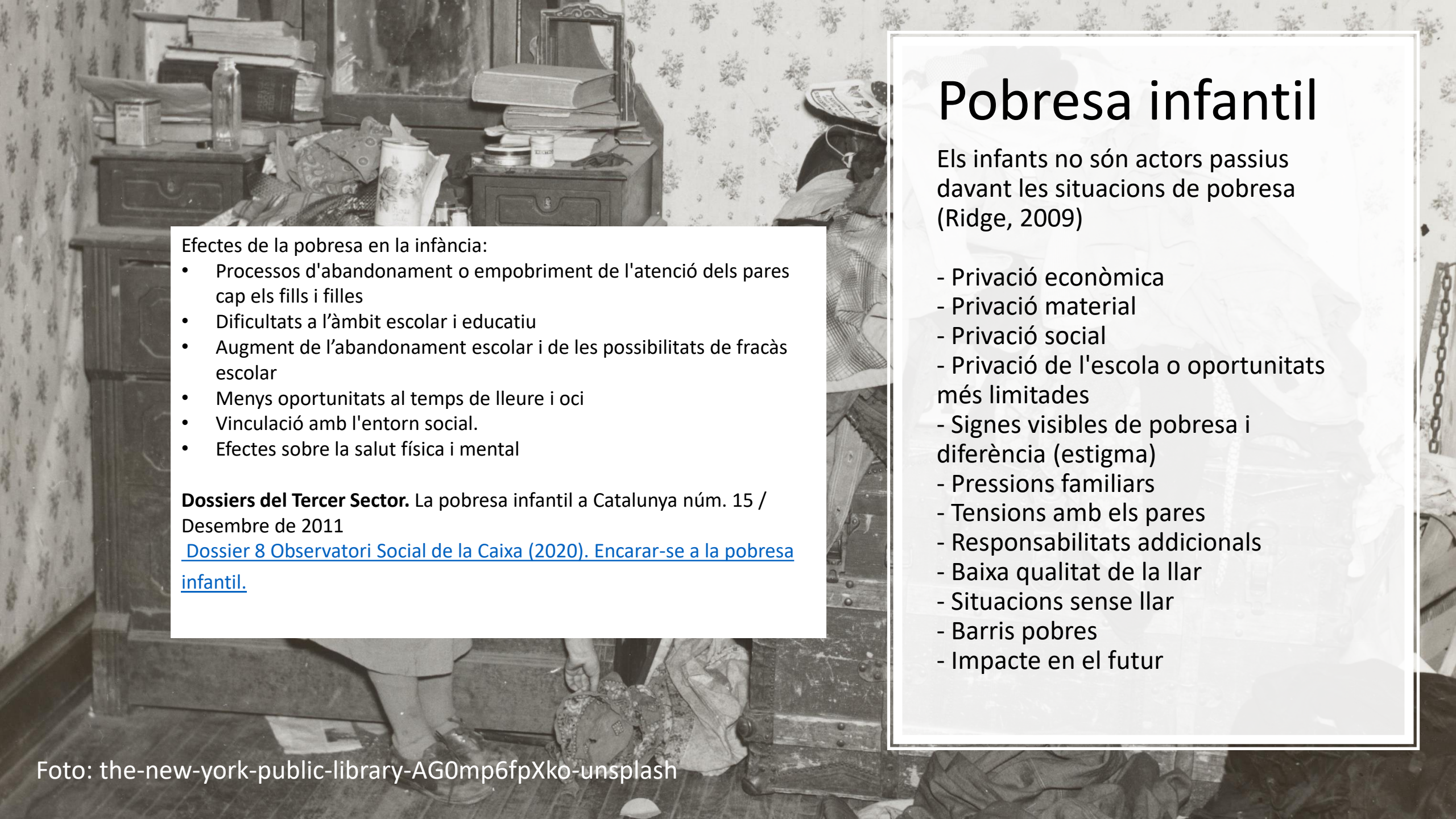
De mitjana, els infants que creixen en un context de pobresa es més probable que es trobin en un futur en un desavantatge real i demostrable (UNICEF Report Card 7, 2007)

↓
multidimensional

↓
Conseqüències directes en el present i el futur

↓
Vulnerabilitat

↓
Exclusió social

Pobresa infantil

Els infants no són actors passius davant les situacions de pobresa (Ridge, 2009)

Efectes de la pobresa en la infància:

- Processos d'abandonament o empobriment de l'atenció dels pares cap els fills i filles
- Dificultats a l'àmbit escolar i educatiu
- Augment de l'abandonament escolar i de les possibilitats de fracàs escolar
- Menys oportunitats al temps de lleure i oci
- Vinculació amb l'entorn social.
- Efectes sobre la salut física i mental

Dossiers del Tercer Sector. La pobresa infantil a Catalunya núm. 15 / Desembre de 2011

[Dossier 8 Observatori Social de la Caixa \(2020\). Encarar-se a la pobresa infantil.](#)

- Privació econòmica
- Privació material
- Privació social
- Privació de l'escola o oportunitats més limitades
- Signes visibles de pobresa i diferència (estigma)
- Pressions familiars
- Tensions amb els pares
- Responsabilitats addicionals
- Baixa qualitat de la llar
- Situacions sense llar
- Barris pobres
- Impacte en el futur

OBJECTIUS DE DESENVOLUPAMENT SOSTENIBLE

Algunes dades sobre la pobresa infantil: grups d'edat

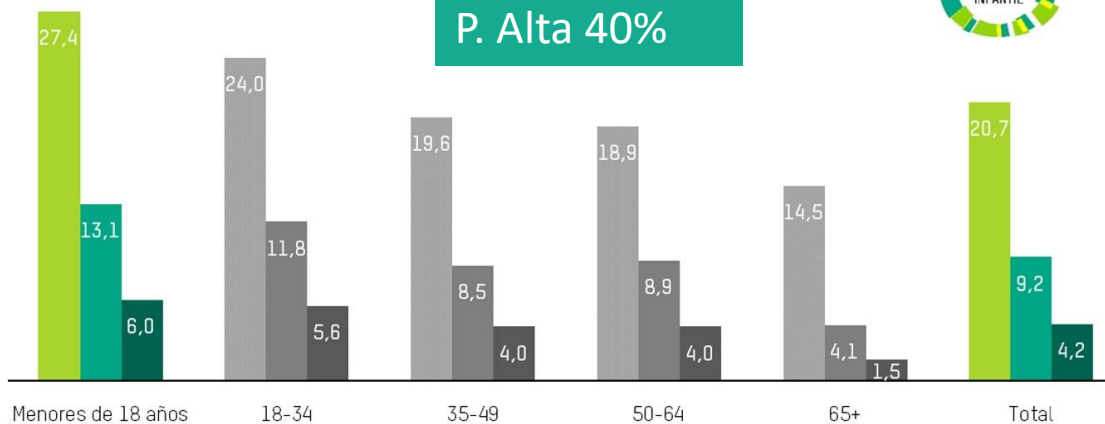
P. Relativa
per sota 60%

P. Severa 25%

Tasa de riesgo de pobreza moderada, alta y severa en España (2019)
por grupos de edad

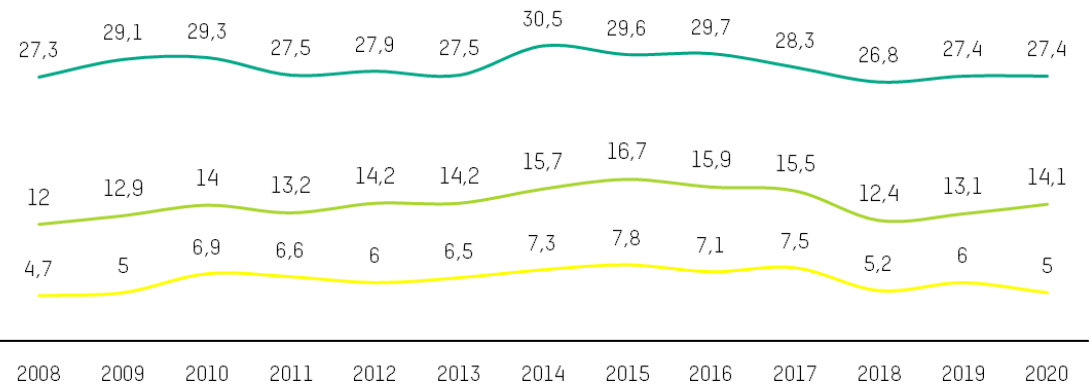
P. Alta 40%

Fuente: Encuesta de Condiciones de Vida (2019).
Elaboración: Alto Comisionado contra la Pobreza Infantil.

<https://www.comisionadopobrezainfantil.gob.es/es/tasas-de-riesgo-de-pobreza-moderada-alta-y-severa-en-espana-2019-por-grupos-de-edad>

Tasas de riesgo de pobreza infantil en España (2008-2020)

Fuente: Encuesta de Condiciones de Vida (2008-2020).
Elaboración: Alto Comisionado contra la Pobreza Infantil.

— Moderada — Alta — Severa

<https://www.comisionadopobrezainfantil.gob.es/es/tasas-de-riesgo-de-pobreza-infantil-en-espana-2008-2020>

COM TRENCAR EL CICLE DE LA POBRESA?

1. Respectar els drets fonamentals continguts en el Conveni sobre els Drets de l'Infant
2. **Estratègies integrades** que van més enllà de garantir les condicions materials i promouen la igualtat amb co-responsabilitat dels agents

Accés a recursos adequats

Accés a serveis assequibles i de qualitat

- Un sistema públic de serveis socials i educatius com a garant del benestar
- Sistemes de salut: promoció de la salut i prevenció de malalties
- Entorns segurs i estables: habitatge i condicions

Suport a les famílies i a les estructures alternatives de cura als infants

3. La **perspectiva dels infants** en tots els àmbits
 - Participació en activitats lúdiques, esportives recreatives
 - Participació en presa de decisions
4. Garantir l'atenció als infants que es troben en situació de major vulnerabilitat

Activitat recomanada: Escolta i comparteix

Episodio de pódcast

110. El problema de la pobreza infantil

No es el fin del mundo

<https://open.spotify.com/episode/3u9nTz8lDrflLDc83eToVY>

1. Escolta el pod-cast i anota dades, idees rellevants i/o reflexions personals
2. Tracta de respondre
 - a) Quines són les principals causes i conseqüències de la pobresa infantil que es mencionen al podcast
 - b) Com afecta al desenvolupament socioeducatiu dels infants?
 - c) Quin paper juga l'educació social en la prevenció i atenció de la pobresa infantil?
 - d) Coneixes alguna iniciativa social o política que estigui enfocada a aquest treball?
 - e) **Comparteix al padlet les respostes de la pregunta c i d**

<https://padlet.com/nuriafuentes/la-pobresa-infantil-ygccdrjj3a4dwf8i>

COM TRENCAR EL CICLE DE LA POBRESA?

Mejorar el apoyo a las familias y la calidad de las estructuras alternativas de prestación de cuidados: Reforzar la protección de los niños y los servicios sociales para la infancia en el ámbito de la prevención; ayudar a las familias a desarrollar habilidades parentales sin estigmatizarlas, garantizando que los niños a cuyos padres se les ha retirado la custodia se críen en un entorno que se ajuste a sus necesidades:

- Garantizar que la pobreza no sea nunca la única justificación para retirar la custodia; intentar que los niños permanezcan bajo la custodia de sus padres o vuelvan a estarlo, por ejemplo corrigiendo las carencias materiales de la familia.
- Garantizar un control adecuado de la derivación a servicios sociales para evitar en la medida de lo posible que los niños sean colocados en instituciones y establecer revisiones periódicas en caso de que no haya podido evitarse.
- Detener la expansión de las instituciones de prestación de cuidados para niños a cuyos padres se les ha retirado la custodia; en su lugar, promover unos cuidados de calidad basados en la comunidad y fomentar en su lugar que se cuide a los niños en un entorno familiar en el que se les atienda debidamente.
- Garantizar que los niños a cuyos padres se les ha retirado la custodia tengan acceso a servicios de buena calidad (tanto servicios generales como servicios específicos) relacionados con la salud, la educación, el empleo, la asistencia social, la seguridad y la situación en materia de vivienda, incluso durante su fase de transición a la edad adulta.
- Apoyar adecuadamente a los niños que se ven separados de sus padres cuando uno de ellos o ambos emigran para trabajar en otro país, así como a las personas que los cuidan en su lugar.

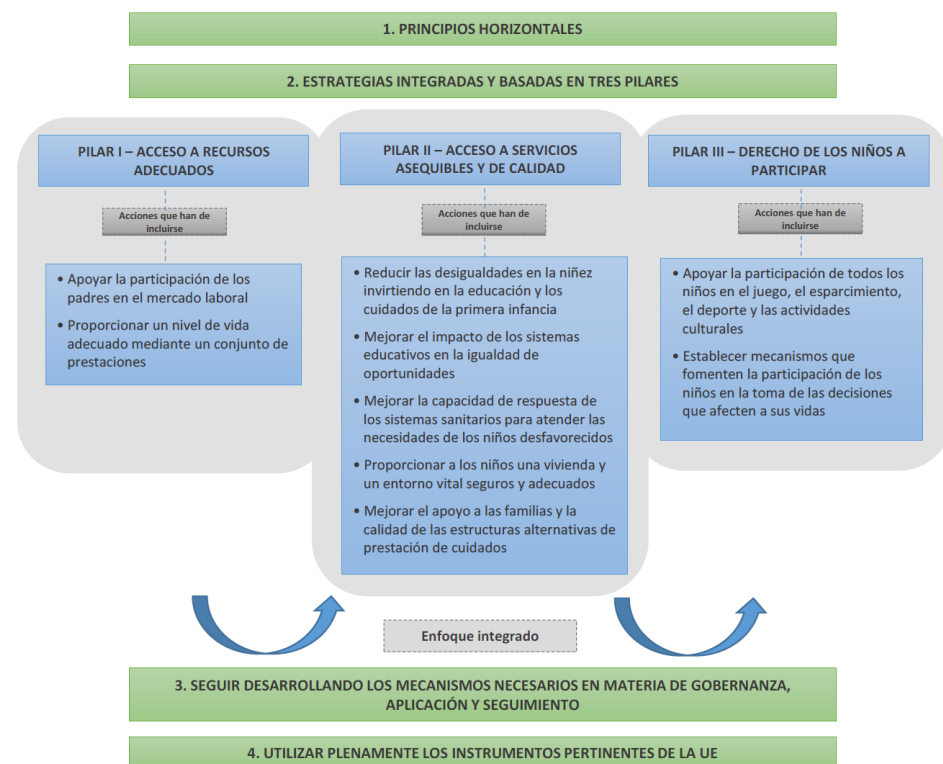
Recomació de la Unió Europea (2013/112/UE),

“12. Garantizar que la **pobreza** no sea causa para la declaración de desamparo y correspondiente separación de la familia. La situación económica del núcleo familiar del menor de edad deberá considerarse indicador de riesgo activando las actuaciones de la Administración dirigidas a eliminar, reducir y compensar esta situación de riesgo para evitar la separación de la familia. En ningún caso deberá valorarse como indicio de desamparo”.

<https://www.unicef.es/blog/den2015-13-medidas-contr-la-pobreza-infantil-que-deben-incluir-las-resoluciones>

COM TRENCAR EL CICLE DE LA POBRESA?

Il·lustració 3 - Estructura de la Recomendación de la Comisión «Invertir en la infancia: romper el ciclo de las desventajas»

Fuente: Tribunal de Cuentas Europeo, a partir de la Recomendación de la Comisión «Invertir en la infancia: romper el ciclo de las desventajas».

“El 20 de febrero de 2013, la Comisión adoptó la Recomendación 2013/112/UE (2) titulada «Invertir en la infancia: romper el ciclo de las desventajas». Dicha Recomendación establece un enfoque integrado para reducir la pobreza o la exclusión social de los niños y mejorar su bienestar sobre la base de tres pilares: el acceso a los recursos, el acceso a servicios de calidad y el derecho de los niños a participar”.

REC (UE) 2021/1004

UE (2020) Combatir la pobreza infantil: se requiere orientar mejor el apoyo de la comisión. Disponible en: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR20_20/SR_child_poverty_ES.pdf

Il·lustració 3, P.13

COM TRENCAR EL CICLE DE LA POBRESA?

GARANTIA INFANTIL EUROPEA

Recomanació (UE) 2021/1004 del Consell de 14 de juny de 2021 per la qual s'estableix una Garantia Infantil Europea)

Accés a la REC (UE) 2021/1004 https://www.juventudeinfancia.gob.es/sites/default/files/Recomendacion_UE_2021_1004.pdf

La Garantia Infantil Europea (GIE) és una Recomanació del Consell de la Unió Europea ([PDF](#) *Recomanació (UE) 2021/1004 del Consell de 14 de juny de 2021 per la qual s'estableix una Garantia Infantil Europea*) aprovada el 14 de juny de 2021 per unanimitat pels Estats membres, el qual objectiu és prevenir i combatre la pobresa infantil, trencar el seu cicle de transmissió intergeneracional i fomentar la igualtat d'oportunitats garantint als xiquets, xiquetes i adolescents, que es troben en risc de pobresa o exclusió social, l'accés efectiu i gratuït a un conjunt de serveis bàsics: Educació i cura infantil, Assistència sanitària, Educació i activitats extraescolars, Habitatge adequat, Almenys menjar saludable per dia lectiu, Alimentació saludable.

Educación y
cuidado
infantil

Educación y
actividades
extraescolares

Al menos una
comida saludable
por día lectivo

Asistencia
sanitaria

Vivienda
adecuada

Alimentación
saludable

Font: <https://www.juventudeinfancia.gob.es/va/Inf%C3%A0ncia/garantia-infantil>

Pla d'Acció Estatal per a la implementació de la Garantia Infantil Europea (2022-2030) a

COM TRENCAR EL CICLE DE LA POBRESA?

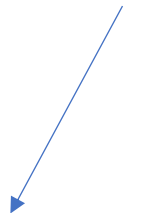
GARANTIA INFANTIL EUROPEA (GIE)

Recomanació (UE) 2021/1004 del Consell de 14 de juny de 2021 per la qual s'estableix una Garantia Infantil Europea

Accés a la REC (UE) 2021/1004 https://www.juventudeinfancia.gob.es/sites/default/files/Recomendacion_UE_2021_1004.pdf

Mira el vídeo que s'adreça als infants sobre el Pla d'Acció Estatal de GIE

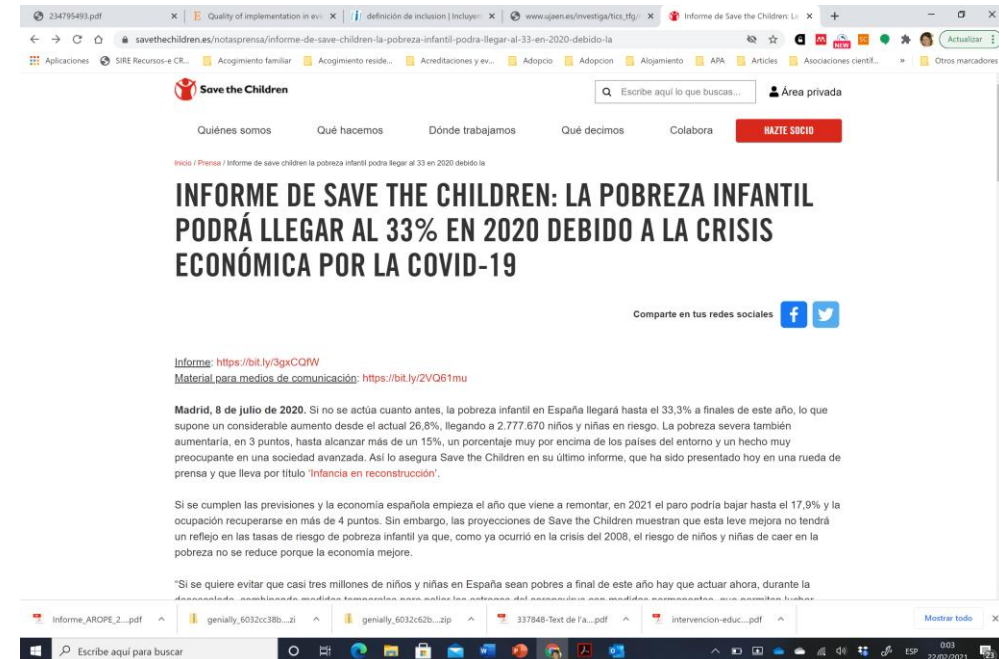
<https://versionesamigables.gob.es/paegie>

POBRESA I EXCLUSIÓ SOCIAL: Són conceptes sinònims?

Vol. 7. Nº 85

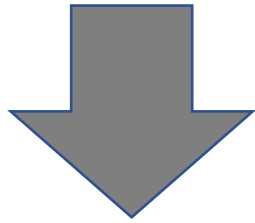
Año 2016

EXCLUSIÓN SOCIAL Y POBREZA EN LA UNIÓN EUROPEA

Marina Arroyo Bovea
Graduada en Geografía y Medio Ambiente
Universidad de Valencia (Valencia, España)
Correo electrónico: m.arroyob@hotmail.com

EXCLUSIÓ SOCIAL

- 1970s - 1990s *sociale exclusion*

- EUROPA 2020
'Poverty and Social Exclusion targets'

EXCLUSIÓ SOCIAL

Un terme més ampli que la pobresa perquè parla dels límits de participació en la societat.

Es defineix com un procés **multidimensional** (s'impliquen diferents variables, per exemple, laborals, econòmiques, socials, familiars, sanitàries, etc.) per les quals una persona **limita o perd la seva participació** en la societat, així com altres drets econòmics, socials o polítics que facilitin la seva inclusió social.

Dimensió espai-temps afegida (Macià et al., 2010)

Foto: markus-spiske-QozzJpFZ2lg-unsplash

Com es mesura l'exclusió social?

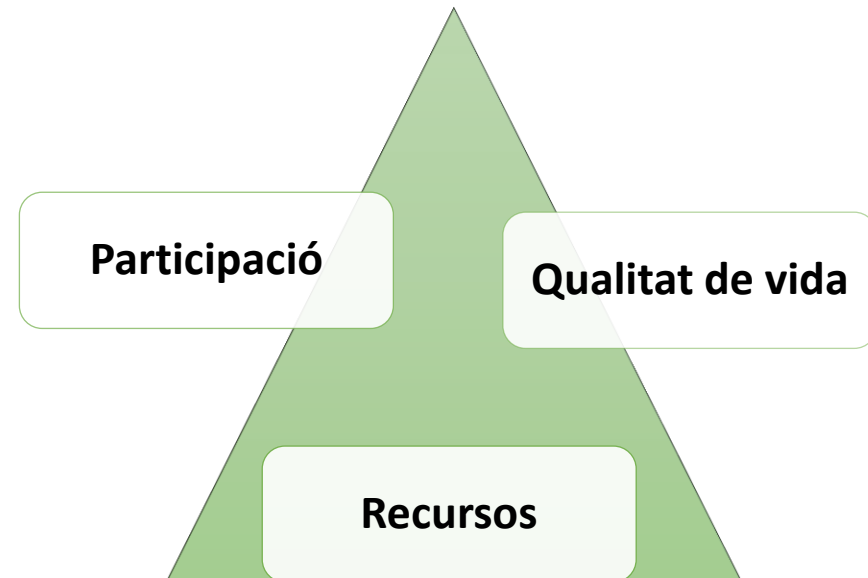
AVALUAR L'EXCLUSIÓ SOCIAL

Levitas et al. (2007) proposta d'una definició operativa

“Social exclusion is a **complex and multi-dimensional process**. It involves the lack or denial of resources, rights, goods and services, and the inability to participate in the normal relationships and activities, available to the majority of people in a society, whether in economic, social, cultural or political arenas. It affects both the **quality of life of individuals and the equity and cohesion of society as a whole.**”

- Bristol Social Exclusion Matrix (B-Sem).
- 3 grans àrees:
- Tot s'avalua segons el punt de vista dels adults.

PROBRESA I EXCLUSIÓ

CONCEPTES COMPLEMENTARIS

NO SON SINÒNIM

No totes les persones en situació de pobresa queden excloses, ni viceversa (Macià et al., 2010)

TASA AROPE (at risk of poverty and exclusion)*: **RISC DE POBRESA I/O EXCLUSIÓ SOCIAL**

La taxa AROPE es valora tenint en compte:

- Risc de pobresa (60% renda mitjana per unitat de consum).
- Privació material severa (mancat d'almenys 4 conceptes d'una llista de 9).
- Baixa intensitat laboral (persones de 0 a 59 anys en llars amb una intensitat laboral inferior al 20%). (Llano, J.C. (2016). *El Estado de la pobreza. Seguimiento del indicador de riesgo de pobreza y exclusión social en España 2009-2015*.p.5) (*5)

Foto: the-new-york-public-library-AG0mp6fpXko-unsplash

Foto: markus-spiske-QozzJpFZ2lg-unsplash

PROBRESA I EXCLUSIÓ

CONCEPTES COMPLEMENTARIS

NO SINÒNIM

No totes les persones en situació de pobresa queden excloses, ni viceversa (Macià et al., 2010)

TASA AROPE (at risk of poverty and exclusion)*: **RISC DE POBRESA I/O EXCLUSIÓ SOCIAL**

La taxa AROPE es valora tenint en compte les següents situacions:

- Risc de pobresa (60% renda mitjana per unitat de consum).

- **Privació material severa (mancat d'almenys 4 conceptes d'una llista de 9).**

- Baixa intensitat laboral (persones de 0 a 59 anys en llars amb una intensitat laboral inferior al 20%). (Llano, J.C. (2016). *El Estado de la pobreza. Seguimiento del indicador de riesgo de pobreza y exclusión social en España 2009-2015*.p.5) (*5)

La mancança material severa és la proporció de la població que viu en llars que manquen almenys de quatre conceptes dels nou següents:

- 1) No es pot permetre anar de vacances almenys una setmana a l' any.
- 2) No es pot permetre un àpat de carn, pollastre o peix almenys cada dos dies.
- 3) No es pot permetre mantenir l' habitatge amb una temperatura adequada.
- 4) No té capacitat per afrontar despeses imprevistes (de 650 euros).
- 5) Ha tingut retards en el pagament de despeses relacionades amb l'habitatge principal (hipoteca o lloguer, rebuts de gas, comunitat...) o en compres a terminis en els últims 12 mesos.
- 6) No es pot permetre disposar d' un automòbil.
- 7) No es pot permetre disposar de telèfon.
- 8) No es pot permetre disposar d' un televisor.
- 9) No es pot permetre disposar d' una rentadora.

Font: INE

(https://www.ine.es/ss/Satellite?L=es_ES&c=INESeccion_C&cid=1259941637944&p=1254735110672&pagename=ProductosYServicios/PYSLayout)

Modificació de la tasa AROPE

Privación material y social severa (PMSS) que sustituye a privación material severa (PMS).

Además, el indicador se calcula de forma separada para cada persona integrante del hogar y se considera que una persona está en carencia material y social severa **si no puede hacer frente a un total de 7 de los 13 ítems propuestos.**

Los elementos de consumo de la PMSS (se eliminan tres ítems y se agregan 7)

- No puede permitirse ir de vacaciones al menos una semana al año.
- No puede permitirse una comida de carne, pollo o pescado al menos cada dos días.
- No puede permitirse mantener la vivienda con una temperatura adecuada.
- No tiene capacidad para afrontar gastos imprevistos (de 800 € para este año).
- Ha tenido retrasos en el pago de gastos relacionados con la vivienda principal (hipoteca o alquiler, recibos de gas, comunidad...) o en compras a plazos en los últimos 12 meses.
 - No puede permitirse disponer de un automóvil.
 - No puede sustituir muebles estropeados o viejos (nuevo).
- No puede permitirse sustituir ropa estropeada por otra nueva (nuevo).
- No puede permitirse dos pares de zapatos en buenas condiciones (nuevo).
- No puede permitirse reunirse con amigos/familia para comer o tomar algo al menos una vez al mes (nuevo).
- No puede permitirse participar regularmente en actividades de ocio (nuevo).
- No puede gastar una pequeña cantidad de dinero en sí mismo (nuevo).
- No puede permitirse conexión a internet (nuevo).

**Medidos a escala hogar
(se asignan a la
totalidad de sus
miembros)**

**Medidos a escala
personal (a los NNA no
existen)**

INCLUSIÓ

És el pol contrari de l'exclusió.

Assegura que totes les persones tenen les oportunitats i els recursos per participar plenament en totes les dimensions de les seves comunitats (socials, polítiques, econòmiques, etc.) i viure amb un mínim de qualitat.

Segons Subirats (2004)* es basa en tres pilars:

- * Participació en la producció i creació de valor social i cultural dins o fora del mercat
- * Membres polítics i de ciutadania
- * Contactar amb xarxes socials i/o familiars

Per tal de promoure la inclusió social, les societats han de proporcionar mecanismes que busquin garantir els drets humans i la ciutadania activa de totes les persones.

* SUBIRATS, J. (dir.). (2004). *Pobresa i exclusió social. Una anàlisi de la realitat espanyola i europea*. Col. Estudis Socials núm. 16. Barcelona: Fundació «La Caixa».

SOCIAL

EXCLUSIÓ

INCLUSIÓ

Vulnerabilitat

Procés continu indissociable

Multidimensional:

Laboral
Econòmica
Social
Família
Salut, etc.

VULNERABILITAT SOCIAL

Probabilitat d'entrar en un procés d'exclusió social.

La probabilitat es defineix a partir de múltiples situacions de precarietat o deterioraments dels entorns de la persona (personals, familiars, socials, econòmics o polítics) que donen posen en risc a la persona.

De vegades s'utilitza per definir la zona intermèdia entre l'exclusió i la inclusió social.

- Qui hi ha en aquesta zona de vulnerabilitat?
- Quins factors poden fer que la persona sigui més o menys vulnerable a l'exclusió social?

FACTORS de PROTECCIÓ VS. FACTORS DE RISC

Qui hi ha en cada fase del procés? (Castel, 1997)

EXCLUSIÓ

Les persones que no tenen feina i els mitjans de connexió social i familiar són inexistents

VULNERABILITAT

Persones en situació laboral precària i situacions relacionals inestables

INCLUSIÓ

Persones que tenen un treball regular i cercles socials i familiars suficientment forts

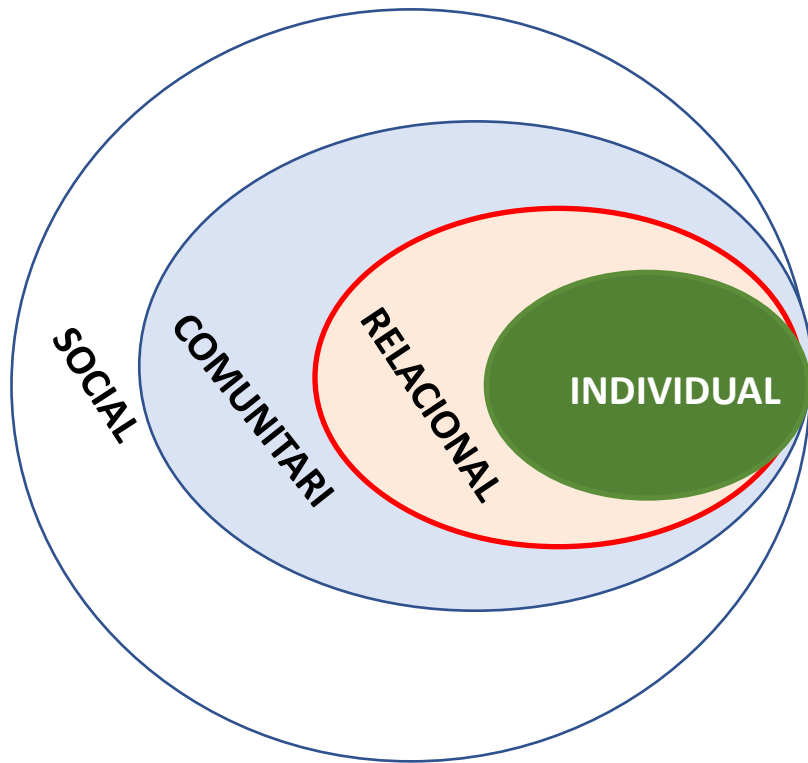
DESIGUALTAT

Eixos de desigualtat social:
Gènere, edat, procedència,
capacitats

Procés continu indissociable

EXCLUSIÓ Vs INCLUSIÓ SOCIAL

Concepte integrador: **persona, interacció, participació i medi**

Multifactorial i multidimensional: Presència e interrelació de diferents factors de risc i protecció a diferents nivells i dimensions

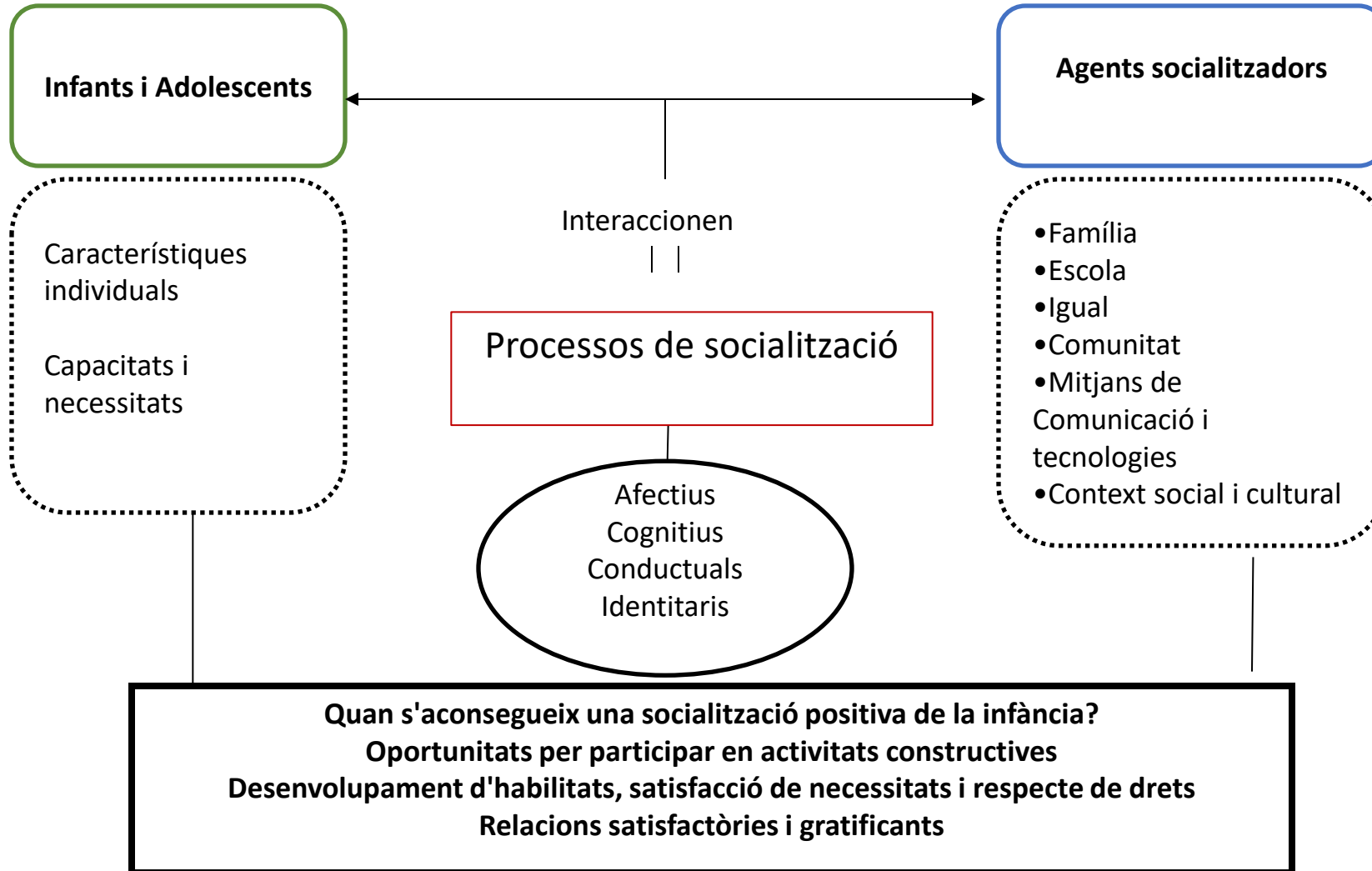
Processual: Consolidació acumulada en diferents contextos de trajectòries de vida

Interacció: Històrica, peculiar, idiosincràtica, relativa

CONSEQUENCIES PER A L'ACCIÓ SOCIOEDUCATIVA

- Acció multidimensional i idiosincràtica, tant amb la persona com al seu entorn
- Accions socioeducatives que contemplin aspectes cognitius, afectius i relacionals de la persona
- Accions socioeducatives en els àmbits familiar, escolar, social i laboral

INCLUSIÓ infància

RECURSOS

Indicadors territorials de risc de pobresa i exclusió social.

Es poden consultar diferents indicadors que es fan servir per territori

<https://www.idescat.cat/pub/?id=intpobr&m=m#a2.4>

I els seus valors, per exemple, ajudes alimentàries o expedients de risc. <https://www.idescat.cat/pub/?id=intpobr&n=8238>

	Ajuda alimentària (4)	Ajuda alimentària als infants de 0-8 anys (5)	Expedients informatius i de risc d'infants iniciats durant l'any (per 10.000 h.)
Alt Camp (sense Valls)	..	..	168,4
Alt Empordà (sense Figueres)	2,8	..	24,9
Alt Penedès (sense Vilafranca del Penedès)	0,9	..	32,7
Alt Urgell	5,5	..	86,9
Alta Ribagorça	3,0	..	64,1
Amposta	5,5	..	147,0
Anoia (sense Igualada)	2,2	..	48,7

RECURSOS

Materials o experiències socioeducatives

<https://www.coe.int/es/web/compass/poverty#Defining%20and%20measuring>

DIXIT organitza la conferència virtual "Projecte Vozes: el poder de la cohesió social de la música"

Març 2021, Barcelona

VOZES, UN PROYECTO QUE CANVIA VIDES

https://dixit.gencat.cat/ca/detalls/Article/20210309_conf_projecte_vozes.html

En resum...

La pobresa normalment s'ha associa amb les privacions materials i de recursos, tot i apareixen nous enfocaments com l'enfocament de pobresa com la privació de capacitats (Amartya Sen) i no només d'ingressos.

La pobresa relativa depèn del context. La pobresa subjectiva és aquella percebuda per la persona.

La situació de pobresa afecta de forma més intensa en diferents col·lectius, com ara els infants.

El concepte d'exclusió social s'associa a la invisibilitat-hipervisibilitat de les persones o col·lectius on l'accés als serveis i recursos i la participació a la societat es veu obstaculitzat. Va més enllà del concepte de pobresa.

Elements que caracteritzen el concepte d'exclusió:

- Processual: no és un estat estàtic

- Estructural: resultat d'una determinada estructura social

- Relatiu: es produeix en una societat concreta

- Multidimensional: depèn d'un conjunt de factors i recursos personals i socials disponibles, marges cada vegada més difusos: apareixen noves formes d'exclusió social

- Expressat en múltiples itineraris

La taxa AROPE vincula pobresa i exclusió social per tal de mesurar la pobresa considerant les desigualtat. Sorgeix de la concepció multidimensional de l'exclusió social i de la consegüent necessitat d'establir un únic indicador que reculli situacions de vulnerabilitat en què la pobresa, hi formi part però no sigui l'únic indicador.

La inclusió social és el binomi oposat de l'exclusió basat en la participació, el reconeixement, la creació i la vinculació social. Opera dialècticament en diferents contextos, dominis i graus.

La vulnerabilitat social es representa per l'acumulació de dificultats i el deteriorament,... posant en risc el benestar de la persona.

La socialització positiva busca promoure relacions satisfactòries, crear oportunitats per desenvolupar capacitats i satisfer les necessitats.

Trencar el cicle de la pobresa i reduir l'exclusió social a la infància implica una inversió en la infància tenint present l'accés als recursos a los recursos, als serveis de qualitat i al dret de participar. La GIE marca una estratègia europea per a garantir el benestar de la infància.

Bibliografia complementaria per aprofundir en els conceptes i les seves implicacions

Ayllón, S., Brugarolas, P. & Lado, S. (2022). La transmisión intergeneracional de la pobreza y la desigualdad de oportunidades en España. Universitat de Girona.
https://www.observatoriodelainfancia.es/oia/esp/documentos_ficha.aspx?id=8313

Castel, R. (2004). Encuadre de la exclusión. En S. Karsz, (coord.) *La exclusión: bordeando sus fronteras. Definiciones y Matices*. Barcelona: Gedisa. (pp. 55-86)

Giamello, C. & Castro, G. de (2018). Los otros niños de la llave: cuando la precariedad se hace costumbre en España. EDUCO
https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/5578_d_informe_otros_ninos_llave_2018.pdf

Institut Infància i Adolescència de Barcelona (2017). *Les condicions de vida de les famílies amb infants i adolescents amb problemàtiques d'extrema complexitat ateses pels serveis socials de Barcelona el 2016*. Ajuntament de Barcelona. Pàgines: 63-77. https://institutinfancia.cat/wp-content/uploads/2018/11/20180831_Informe_FamiliesInfantsESS2016-1.pdf

Leyton, C., Muñoz, G. (2016). Revisitando el concepto de exclusión social: su relevancia para las políticas contra la pobreza en América Latina. *Revista del CLAD Reforma y Democracia*, núm. 65, pp. 39-68, 2016 <https://www.redalyc.org/journal/3575/357546620002/html/> (Primera part sobre la conceptualització de pobresa i exclusió social)

Lázaro, I. (Coord.)(2014). Vulnerabilidad y exclusión social en la infancia. Hacia un sistema de información temprana sobre la infancia en exclusión. Barcelona: UNICEF
https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/4161_d_CuadernoDebate_UNICEF_3.pdf

Maciá, A., Lorenzo, M. J., San Luis, C., García, R., Espinosa, M. A., de Dios, M. J., Ochaita, E., & Noreña, E. (2010). *Pobreza y exclusión social de la infancia en España*. Madrid: Ministerio de Sanidad y Política Social.

[Urquijo, M. \(2014\). La teoría de las capacidades en Amartya Sen. EDETANIA 46 \[Diciembre 2014\], 63-80](#)

Save the children (2018). Barómetro de la pobreza infantil <https://www.savethechildren.es/barometro-infancia/pobreza-relativa>

Save the Children (2025).

Riesgo de pobreza infantil <https://www.savethechildren.es/notasprensa/ecv-tener-hijos-e-hijas-en-espana-duplica-el-riesgo-de-pobreza>

Encuesta de condiciones de vida. <https://www.savethechildren.es/notasprensa/encuesta-de-condiciones-de-vida-la-pobreza-infantil-suben-en-espana-de-la>

